

Dünyəvi dövlətdə din tədrisinin tarixi inkişafı kontekstində Azərbaycanın ümumtəhsil müəssisələrində din tədrisi*

i.f.d., dos. Elnurə Əzizova

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
İlahiyyat fakültəsi, Dinşünaslıq kafedrası
Bakı, Azərbaycan
elnuraazizova@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-2505-1299>

Daxilolma tarixi: 26.11.2024

Nəşrə təsdiq tarixi: 27.12.2024

Xülasə

Dövlət-din münasibətlərindən asılı olmayaraq, XXI əsrin birinci rübündə demokratik dövlətlərin böyük əksəriyyətinin ümumtəhsil sisteminin kurikulumunda din tədrisi özünəməxsus yer tutur. Bunun səbəbi, sadəcə, dinin bir xalqın mədəniyyəti və dəyərlər sistemi ilə üzvi şəkildə bağlılığı, yaxud dünyəviləşmənin təsiri ilə öz mədəni irsindən qopuq vətəndaşların sayının artması deyil. Milli təhsil sistemlərində din tədrisinin yer alması, həm də müxtəlif beynəlxalq münaqişələrdə din və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi, bir sıra ölkələrdə müxtəlif radikal dini qruplaşmaların yaratdığı global təhdid, qloballaşma nəticəsində monokonfessional cəmiyyətlərdən çoxkonfessiyalı cəmiyyətlərə keçid və digər sosial və siyasi amillərlə bağlıdır. Dinlə əlaqəli müştərək beynəlxalq problemlərlə üzləşməklə yanaşı, hər bir dövlət milli kurikulumundakı din tədrisi modelinə dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi müstəqil olaraq qərar verir. Azərbaycanın dövlət ümumtəhsil müəssisələrində müstəqil din fənni tədris edilməsə də, sosial və humanitar fənlər çərçivəsində integrativ formada və din haqqında öyrənmə modeli tətbiq olunmaqla din tədrisi həyata keçirilir. Dinə dair integrasiya olunmuş qısa məlumat rast gəlinən “Tarix”, “Ədəbiyyat”, “Azərbaycan dili” və digər fənlərlə

* Bu məqalə 16 oktyabr 2024-cü il tarixində Bakıda keçirilən “Müasir dini təhsil modelləri ənənələr və global çağırışlar kontekstində” respublika elmi-praktik konfransında təqdim olunmuş “Konstitusiyadan kurikulumla: Qanunvericiliyin tələbləri qarşısında Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərinin dərslərlərindəki dini biliklərin məzmun təhlili” adlı məruzənin təkmilləşdirilmiş və genişləndirilmiş versiyasıdır.

yanaşı, xüsusilə 2004-cü ildən ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan “Həyat bilgisi” dərslərlərində dinlərlə əlaqəli əsas biliklər öyrədilir. Bu biliklərin məzmun və çərçivəsi Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün “Həyat bilgisi” fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) əsasında hazırlanır. Məqalənin məqsədi Azərbaycanda az tədqiq olunmuş bir mövzu kimi beynəlxalq və yerli müstəvidə din tədrisinin tarixi inkişaf prosesinin araşdırılmasıdır. Bu məqsədlə yazıda beynəlxalq təhsil mühitində din tədrisinin yeri, dövlət-din münasibətlərinin din tədrisi modelinə təsiri araşdırılır və Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərində din tədrisinin mövcud vəziyyətinin təhlili aparılır.

Açar sözlər: *din təhsili, dövlət-din münasibətləri, Azərbaycanda din tədrisi, “Həyat bilgisi”, integrativ din tədrisi.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Religious Education in Azerbaijan's High Schools within the Context of the Historical Development of Religious Education in a Secular State

Assoc. Prof. Elnura Azizova

Azerbaijan Institute of Theology

Faculty of Theology, Department of Religious Studies
Baku, Azerbaijan

elnuraazizova@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-2505-1299>

Date of submission: 26.11.2024

Date of acceptance: 27.12.2024

Abstract

Regardless of the state-religion relationship, religious education occupies a unique place in the curriculum of the general education system of the majority of democratic states in the first quarter of the 21st century. The reason is not only the organic connection of religion with a nation's culture and value system or the increase in the number of citizens separated from their cultural heritage due to the influence of secularization. The inclusion of religious education in national education systems is also related to the interaction of religion and

politics in various international conflicts, the global threat caused by numerous radical religious groups in several countries, the transition from mono-confessional societies to multi-confessional societies as a result of globalization, and other social and political factors. While facing common international problems related to religion, each state independently decides on its religious education model in the national curriculum as a part of state policy. Although independent religious subjects are not taught in the public schools of Azerbaijan, religious education is carried out in an integrative form within the framework of social and human sciences by applying the learning about religion model. In addition to subjects like History, Literature, and the Azerbaijani language, where integrated brief information about religion is provided, basic information about religion is taught in the Life Science textbooks, which have been taught in public schools since 2004. The content and framework of this information are prepared based on the educational program (curriculum) for the Life Science subject for secondary schools of the Republic of Azerbaijan. This article examines the historical development process of religious education at the international and local levels as an understudied subject in Azerbaijan. For this purpose, the article investigates the position of religious education in the global educational environment, studies the impact of state-religion relations on the model of religious education, and analyzes the current situation of religious education in Azerbaijan's secondary schools.

Keywords: *Religious Education, State-Religion Relations, Religious Education in Azerbaijan, Life Science, Integrative Religious Education*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Религиозное образование в общеобразовательных учреждениях Азербайджана в контексте исторического развития религиозного образования в светском государстве

д.ф. по теологии, доц. Эльнура Азизова

Азербайджанский институт теологии
Факультет Теологии, Кафедра Религиоведения
Баку, Азербайджан
elnuraazizova@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-2505-1299>

Дата подачи статьи в редакцию: 26.11.2024

Дата подтверждения статьи к публикации: 27.12.2024

Резюме

Независимо от государственно-религиозных отношений религиозное образование занимает уникальное место в учебной программе системы общего образования большинства демократических государств в первой четверти XXI века. Причина этого не только в органической связи религии с культурой и системой ценностей нации или в увеличении числа граждан, оторванных от своего культурного наследия из-за влияния секуляризации. Включение религиозного образования в национальные системы образования также связано с взаимодействием религии и политики в различных международных конфликтах, глобальной угрозой, вызванной многочисленными радикальными религиозными группами в ряде стран, переходом от моноконфессиональных обществ к многоконфессиональным в результате глобализации и другими социальными и политическими факторами. Сталкиваясь с общими международными проблемами, связанными с религией, каждое государство самостоятельно принимает решение о своей модели религиозного образования в национальной учебной программе как части государственной политики. Хотя в государственных школах Азербайджана не преподаются самостоятельные религиозные предметы, религиозное образование осуществляется в интегративной форме в рамках социальных и гуманитарных наук с применением модели изучения религии. Помимо таких предметов, как «История», «Литература», «Азербайджанский язык» и т.д. где изу-

чаются краткие сведения о религии, с 2004 года в учебниках по предмету «Познание мира», преподаются основные сведения о религии. Содержание и структура этой информации подготовлены на основе образовательной программы (учебного плана) по предмету «Познание мира» для средних школ Азербайджанской Республики. В данной статье рассматривается исторический процесс развития религиозного обучения на международном и местном уровне как малоизученного предмета в Азербайджане. С этой целью в статье исследуется положение религиозного образования в глобальной образовательной среде, изучается влияние государственно-религиозных отношений на модель религиозного образования и анализируется нынешняя ситуация с религиозным образованием в средних школах Азербайджана.

Ключевые слова: *Религиозное образования, государственно-религиозные отношения, религиозное образование в Азербайджане, «Познание мира», интегративное религиозное образования.*

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

Siyasi-ictimai sahədə dinin rolunu itirəcəyinə dair nəzəriyyələrin uzunmüddətli müzakirəsi davam edərkən, üçüncü minilliyin birinci rübündə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində din cəmiyyətdə müxtəlif təzahür formalarında mövcudluğunu qoruyur. Yalnız müsəlman ölkələrində deyil, dindarlıq səviyyəsinin daha yüksək olduğu irəli sürülən ABŞ cəmiyyəti ilə müqayisədə, özünəməxsus dünyəviliyi (Eurosecularity) ilə səciyyələndirilən Avropada (Berger, 2016, 9–22) da dinin fərd və cəmiyyət həyatındakı rolu birmənalı dəyərləndirilmir (Schnabel – Groetsch, 2014, 389–393). Baxmayaraq ki, 1960-cı illərdən etibarən, Avropa əhalisinin əksəriyyəti fərdi zəmində dini inancını qoruyub-saxlamaqla yanaşı, ibadətlərində müntəzəm iştirakı dayandırıb və bununla institusional Xristianlığın tənəzzülünü danılmaz sosial fakta çevirib, çox sayda avropalı hələ də ən sekulyar ölkələrdə belə, özünü xristian kimliyinə aid edir. Digər tərəfdən, Fransadan İsveçə, İngiltərədən Şotlandiyayaqədər aktiv üzvləri olmayan Katolik, Lüteran, Anqlikan və yaxud Calvinist kilsələr milli dinin sosial daşıyıcıları kimi əvəzedici rol oynamaqda davam edirlər. Avropa cəmiyyətlərinin bu vəziyyəti “inan-

madan mənsub olmaq" və yaxud "mənsub olmadan inanmaq" kimi fərqli yollarla xristian mədəni kimliyinə aidiyyət kimi izah olunur (Casanova, 2006, 14). Qeyd etmək lazımdır ki, sosialist blokunun dağılması nəticəsində yaranmış müstəqil dövlətlərin böyük əksəriyyətində də din identifikasiya prosesinin elementi kimi öz funksiyasını bərpa etmişdir (Curanovic, 2013, 330-331).

Demokratik dövlətlərin böyük əksəriyyətində dini qurumların tabeliyində dini təhsil əsaslı özəl məktəblər fəaliyyət göstərməklə yanaşı, dövlət ümumtəhsil müəssisələrində din tədrisinin müxtəlif forma və metodları da tətbiq olunur. Bu forma və metodlar konfessional, yaxud qeyri-konfessional (confessional/non-confessional), integrativ, yaxud ayırıcı (integrative/separative), dini öyrənmək, din haqqında öyrənmək, dindən öyrənmək (learning religion, learning about religion, learning from religion) şəkillərində təsnif edilə bilər (Alberts, 2010, 275). Konfessional din dərsi bir dinin/məzhəbin tarixi, inanc, əxlaq və ibadət formaları ilə birlikdə öyrədilməsi ilə şagirdin dinə bağlılığı məqsədi daşıyır. Qeyri-konfessional din dərsi çərçivəsində isə hər hansı bir din/məzhəb ön plana çıxarılmadan, bəzən ölkənin dini demoqrafiyası da nəzərə alınmaqla, mövcud dinlərin inanc, ibadət və əxlaqına dair biliklər öyrədilir. Ayırıcı din tədrisi dinə dair biliklərin müstəqil fənn çərçivəsində öyrədilməsini nəzərdə tutur, integrativ din tədrisi isə dinə dair biliklərin müxtəlif sosial-humanitar fənlər çərçivəsində öyrədilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Dini öyrənmək – hər hansı bir dinin şagirdlərin inanc və bağlılıqlarını artırmaq məqsədilə öyrədilməsi; din haqqında öyrənmək – deskriptiv və tarixi metodların tətbiqi ilə şagirdin dini inancını gücləndirmək, yaxud aşındırmaq məqsədi daşımadan din tədrisinin həyata keçirilməsi; dindən öyrənmək – şagirdlərin din və dəyərlərə bağlı məsələlərdə öz baxışlarının inkişafını təmin edən tədris prosesi-dir (Grimmitt, 2000, 24-52; Hull, 2002, 5-10; Alberts, 2010, 275). Bu ümumi təsnifata daxil olan kateqoriyalar tətbiq olunarkən hər bir ölkənin din tədrisinin özünəməxsus məqamları nəzərə alınmaqla müxtəliflik üzə çıxa bilər. Birmingham Universitetinin professoru Con Hallın (John Hull) da qeyd etdiyi kimi, din tədrisi metodunun seçimində cəmiyyətin dini mənsubiyyətinin, təkkonfessionalı olub-olmamasının; din-dövlət münasibətlərinin; tarixi ənənələrin; ümumtəhsil müəssisələrində din təhsili üçün təyin edilmiş məqsəd və vəzifələrin mühüm rolu vardır (Hull, 2002, 4-5).

Demokratik və dünyəvi dövlət olan Azərbaycan Respublikasında dövlət ümumtəhsil məktəblərində din tədrisi məsələsinin elmi ic-

timaiyyətdə müzakirə olunması yeni deyil. Mütərəqqi dövlətlərin əksəriyyətində dövlət təhsil müəssisələrində din, əxlaq, mədəniyyət dərslərinin icbari, fakültativ, yaxud seçmə fənlər kateqoriyasında tədris edilməsi; sovet ideologiyasının boşluğunu dolduracaq milli-dini kimliyin formalaşdırılmasında milli-mənəvi dəyərlərin tərkib hissəsi kimi dini dəyərlərin öyrənilməsi; din azadlığı kontekstində müxtəlif din, inanc və mədəniyyətlərə tolerantlıqla yanaşan plüralist bir cəmiyyətin inkişafı; ictimai birliyi və dövlət təhlükəsizliyini təhdid edən idxal dini fikirlərə qarşı yerli din modelinin formal təhsil vasitəsilə həyata keçirilməsinin zəruriliyi kimi arqumentlər din tədrisinin əhəmiyyətini vurğulayanların əsas aqrumentləri arasındadır (Hasanov, 2007, 240; Səmədov, 2009, 55-59; Tağıyev, 2013, 388-389; Hüseynov, 2020, 61; Üzümcü, 2022, 949). Digər tərəfdən, Azərbaycanın dünyəvi dövlət olması, təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşması, çoxkonfessiyalı dövlət olmasının din tədrisi prosesini çətinləşdirəcəyi, din tədrisini həyata keçirəcək pedaqoq çatışmazlığı və s. kimi məsələlər dövlət ümumtəhsil müəssisələrində din tədrisinin əleyhdarlarının əsas iradları sayılır (Hasanov, 2007, 205; Hüseynov, 2020, 53-54, 66-67; Üzümcü, 2022, 955). Azərbaycanın ümumtəhsil müəssisələrində müstəqil fənn çərçivəsində din tədrisinin tətbiq olunması ilə əlaqəli 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayan müzakirələrə paralel olaraq ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai və orta təhsil səviyyəsində, xüsusilə "Həyat bilgisi" fənni çərçivəsində iyirmi ilə yaxın integrativ üsulla dinə dair biliklər tədris olunsa da sadəcə son dövrlərdə həmin dini biliklərin çərçivəsi və məzmunu tədqiqata cəlb olunmuşdur (Əzizova, 2018, 7-29; Musayev, 2022, 95-102; Əzizova, 2023, 13-45).

Bu araşdırmada dünyəvi dövlətdə din tədrisi nümunələri kontekstində Azərbaycanın ümumtəhsil müəssisələrində tədris olunan dini biliklərin məzmunu təhlil olunur. Din tədrisinin müasir dünyada dövlət təhsil sistemindəki yerinin təyin edilməsi məqsədilə araşdırmada beynəlxalq təhsil mühitində dövlət ümumtəhsil müəssisələrində din tədrisinin son dövr inkişaf dinamikası göstərilir. Tədqiqatda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi də daxil olmaqla, bir sıra demokratik dövlətlərin konstitusiyasındakı din-dövlət münasibətlərindən nümunələrlə beynəlxalq təhsil mühitində din tədrisinin qanunvericiliklə münasibəti təhlil olunur. Son olaraq məqalədə Azərbaycanda integrativ din tədrisinin tətbiq olunduğu dərslilər dini biliklərin məzmun çərçivəsinə görə təhlil edilir. Din tədrisinin daha çox integrasiya olunduğu fənn kimi "Həyat bilgisi"nin 2013 və 2023-cü illərə aid təhsil proqramları müqayisəli

təhlil edilir, məzmun xətti, standartlar və alt-standardlardakı dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin dərsliklərə təsiri tədqiq olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dini mərkəzlərin nəzdində fəaliyyət göstərən dini təhsil müəssisələrinin təmin etdiyi dini təhsil ("Dini etiqad azadlığı haqqında" qanun, Maddə 6.3.-6.4) məqalənin tədqiqat obyektinə daxil deyil. Belə bir dini təhsil dünyəvi dövlətlərdə dinin müxtəlif formalarda öyrədilməsini ehtiva edə bilər: 1) müxtəlif dini qurumlara bağlı məktəblərdə icbari dünyəvi təhsilin alternativini kimi təşkil olunan formal təhsil olaraq (Qərb dövlətlərinin əksəriyyətində dini demografiyaya uyğun olaraq fəaliyyət göstərən protestant, katolik və digər dini qurumlara bağlı məktəbləri nümunə göstərmək olar (Maussen, 2014, 1-21; Selderslagh, 2023, 3-19; Wodon, 2023, 20-33); 2) Vətəndaşların qanunvericilik çərçivəsində könüllü olaraq iştirak etdiyi müxtəlif dini kurslardan ibarət qeyri-formal təhsil kimi (Quran, Bibliya və digər müqəddəs kitabları öyrənmə kursları nümunə göstərilə bilər). Belə dini təhsil növlərinin ortaq cəhətləri tədris olunan dinlə əlaqəli məlumatın təhsilalanların dini kimliyinin müəyyən istiqamətdə formalaşdırılmasına xidmət etməsi; əksər hallarda proqram hazırlığından pedaqoqun seçiminədək təhsil prosesinin bütün mərhələlərinin dini qurumun nəzarəti və maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilməsidir. Bir sıra dünyəvi dövlətdə formal təhsil verən dini məktəblərə dövlətin maliyyə dəstəyi göstərdiyinə dair təcrübə də mövcuddur (De Jong and Snik, 2003, 573-587; Merry, 2007, 255-270).

1. Beynəlxalq təhsil mühitində dövlət ümumtəhsil müəssisələrində din tədrisi

Dövlət ümumtəhsil müəssisələrində XXI əsrin birinci rübündə din tədrisi mövzusu norveçli din tədrisi mütəxəssisi Oddrun Marie Hovde Bratenin də ifadə etdiyi kimi, "fövqəlmilli, milli və submilli səviyyədə" (Braten, 2015, 139-143) öz aktuallığını qoruyur. Vətəndaşların dini məlumatlılığının zəruriliyini nəzərə alaraq, ayrı-ayrılıqda demokratik dövlətlərin dövlət ümumtəhsil müəssisələrində din tədrisinin müxtəlif modelləri inkişaf etdirilir, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən sənədlər vasitəsilə bu proses təşviq olunur. BMT-nin 2001-ci ildə Madriddə qəbul etdiyi "Din, yaxud inanc azadlığı, tolerantlıq və antidiskriminasiya ilə bağlı məktəb təhsili üzrə beynəlxalq məşvərət konfransının Yekun Sənədi" (Final Document of the International Consultative Conference on School Education in Relation to Freedom of Religion or Belief, Tolerance and Non-Discrimination); UNESCO-nun

2003-cü ildə qəbul etdiyi “Təhsil və din: tolerantlığın yolları” (Education and Religion: The Paths of Tolerance) və 2004-cü ildə Oslo koalisiyası ilə birlikdə qəbul etdiyi “Din və yaxud inancla əlaqəli tolerantlıq, hörmət və tanıma üçün öyrətmək” (Teaching for Tolerance, Respect and Recognition in relation with Religion or Belief); 2007-ci ildə ATƏT-in Demokratik institutlar və insan hüquqları ofisinin “Dövlət məktəblərində din və inancların tədrisi üzrə Toledo Rəhbər Prinsipləri” (Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools) və 2010-cu ildə “Din və inanc azadlığı və məktəb təhsili” (Freedom of religion or belief and school education) sənədləri XXI əsrdə məktəb və din tədrisi əlaqəsinin global səviyyəli müzakirə diapazonunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2007-ci il “Toledo Rəhbər Prinsipləri” demokratik dövlətlərdə din tədrisinin məqsəd, çərçivə və zəruriliyi ilə əlaqəli referans sənəd olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Çoxmədəniyyətlik, din azadlığı, tolerantlıq və digər faktorlarla yanaşı, xüsusilə dövlətlərin təhlükəsizliyini maraqlandıran global səviyyəli siyasi proseslərin də təsiri ilə dövlət ümumtəhsil müəssisələrində dinin tədrisi prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində beynəlxalq təhsil mühitində də islahatlar aparılır. Bu islahatların mühüm bir hissəsi Avropa Birliyinin maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən təhsil islahatları layihələrinin ən genişmiqyaslısı sayılan “KA-2” layihələrinin nəticələrinə əsaslanır. AB-nin aparıcı üzv dövlətləri ilə yanaşı qonşu dövlətlərin də iştirakı ilə təhsildə din mövzusunun tədqiqinə həsr olunmuş “KA-2” layihələrinin nəticələrinə uyğun olaraq aparılan islahatlar din tədrisinin dövrün tələblərinə uyğun olaraq elmi ictimaiyyət tərəfindən təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılmış addımların bir neçəsidir. Nümunə olaraq, Estoniya, Rusiya, Norveç, Almaniya, Hollandiya, Fransa, İngiltərə və İspaniyadan partnyorların iştirakı ilə 2006–2009-cu illərdə həyata keçirilən “Təhsildə din: dialoqa töhfə və ya Avropa ölkələrinin dəyişilən cəmiyyətlərində münaqişə faktoru” “REDCo: Religion in education: A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European Countries” layihəsinin əsas məqsədi Avropa kontekstində təhsildə dinin dialoqu təşviq edən faktora çevrilməsinə töhfə verəcək yanaşmaları təyin etmək, Avropada təhsil sahəsində dinin potensial və məhdudiyyətlərini müəyyənləşdirmək idi. Layihə çərçivəsində iştirakçı ölkələrdə təhsildə dinin tarixi rolu, dialoq imkanları yaxud münaqişə təhdidləri, təhsildə dinin mövcud hüquqi və institusional çərçivələri araşdırılmışdır (Religion in Education, 2009, 3-29).

Almaniya, İngiltərə, Şotlandiya, İsveç, Avstriya və İtaliyadan partnyorların iştirakı ilə 2016–2018-ci illərdə “Din təhsili və müxtəliflik” (Religious Education and Diversity – READY) layihəsi çərçivəsində məktəbdə sosial və mədəni müxtəlifliyi adekvat şəkildə idarə edə bilmək üçün din tədrisinin imkanları təhlil edilmişdir. Üçillik layihə çərçivəsində çoxsaylı tədqiqatlar nəşr etdirməklə din tədrisini həyata keçirən pedaqoqlar, təhsil işçiləri və siyasətçilər üçün resurslar hazırlanmışdır (Schreiner, 2018). Fransa, İtaliya, İspaniya, İngiltərə və Danimarkadan partnyorların iştirakı ilə 2016–2019-cu illərdə həyata keçirilən “Qərəzli yanaşmalara və stereotiplərə qarşı dinləri öyrənmə” (Study of Religions Against Prejudices and Stereotypes -SORAPS) layihəsi çərçivəsində “Din və multikulturalizm üzrə müəllim hazırlığı kursu” yaratmaq məqsədilə həyata keçirilmiş və müəllim hazırlığı üçün təlimatlar, kurikulum, tədris materialları, müəllimlərin təkmilləşdirilməsi kurslarından ibarət “İntellektual nəticələr toplusu” tərtib edilmişdir (Guidelines on Prejudices and Stereotypes in Religions, 2016, 6).

1960-cı illərdəki böyük əksəriyyətində konfessional din tədrisi tətbiq olunan AB ölkələrində son onilliklərdə qloballaşma, dünyəviləşmə və miqrasiyaya bağlı artan dini müxtəliflik nəticəsində mühüm dəyişiklik yaşanması din tədrisi siyasətinin və metodlarının inkişaf etdirilməsinə səbəb olmuşdur. Avropa ölkələrinin böyük əksəriyyəti siyasi, dini və mədəni keçmişinə uyğun olaraq dövlət məktəblərində öz din tədrisi modelini inkişaf etdirmişdir. Məsələn, Danimarka (Lüteran kilsəsi), Yunanıstan (Şərqi pravoslav kilsəsi), İtaliya (Katolik kilsəsi) və digər milli kimliyi hər hansı bir dinlə güclü şəkildə bağlı olan ölkələrdə konfessional din tədrisi uzun müddət milli təhsil siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur (Willaime, 2007, 81-82). Bununla yanaşı, konfessional din tədrisi həyata keçirən ölkələrdə də ötən yarım əsrdə din tədrisi istiqamətində islahatlar aparılır. Nümunə olaraq İtaliya, İspaniya kimi katolik ölkələrdə uzun müddət dövlət ümumtəhsil müəssisələrində tədris olunan monokonfessiyalı (Katolik) din tədrisi 1970-ci illərin sonlarından etibarən katexik təlimlər əsasında deyil, daha plüralist və yaxud “yarıkonfessional” metodla öyrədilir. Belçikada Katolik tədrisi kurikulumunda da 1999-cu ildə ciddi dəyişiklik edilərək katexik metoddan plüralist metoda keçilib. Almaniya da 1970-ci illərin sonundan etibarən aparılan islahatlar nəticəsində 2000-ci illərdə din tədrisi həm konfessional, həm də qeyri-konfessional xüsusiyyətləri özündə əks etdirən metodla tədris olunur, şagirdlərə din dərsinə alternativ “Əxlaq” dərsi seçmək imkanı verilir. İsveçrənin bəzi kantonların-

da, İsveç, Böyük Britaniya, Danimarka və Norveçdə qeyri-konfessional, integrativ din dərsi dini icmalar tərəfindən deyil, dövlət tərəfindən təşkil olunur (Franken, 2017, 3-11).

Əvvəlki sətirlərdə qeyd olunduğu kimi, demokratik dövlətlərdə din tədrisinin forma və metodlarına dair vahid standart mövcud deyil. Bu kontekstdə qeyd etmək lazımdır ki, dünyəviliyi konstitusiyasında açıq şəkildə vurğulayan və dövlət-din münasibətləri çərçivəsində dövlət ümumtəhsil müəssisələrində dinin tədris olunmamasına dair xüsusi yanaşması ilə seçilən ABŞ və Fransa kimi dövlətlərdə də son onilliklərdə qanunvericilik və təhsil qurumları səviyyəsində mühüm dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. ABŞ Konstitusiyasının "Konqres dini bir qurumla əlaqəli və yaxud sərbəst ibadəti qadağan edən hər hansı bir qanun qəbul etməməlidir" maddəsi dövlət ümumtəhsil məktəblərində dinin tədris olunmamasının hüquqi əsası kimi uzun müddət təsirli olmaqla yanaşı, 1980-ci illərdən etibarən məktəb kurikulumlarında dinin yeri və rolu ölkənin siyasi-ictimai mühitində müzakirə mövzuna çevrilmişdir. Nəticədə, ilk dəfə 1984-cü ildə Milli Sosial Araşdırmalar Şurası müqayisəli dinlərin tədrisinin dövlət məktəblərində əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirdi. Mərkəzləşdirilməmiş təhsil sistemində malik ABŞ-də ilk dəfə 1988-ci ildə Kaliforniya əyalətində tarix dərslərində din haqqında tədris məcburi səciyyə qazandı. 1995-ci ildə nəşr olunan dövlət məktəblərində dini ifadə üzrə federal təlimatlarda müqayisəli dinlər, ədəbiyyat kimi İncil, ABŞ tarixində dinin rolu kimi mövzuların dövlət məktəblərində tədrisinə icazə verildiyi bildirilirdi (Barb, 2017, 206-207). Kaliforniya Dövlət Təhsil Şurasının qəbul etdiyi "Kaliforniya dövlət məktəbləri üçün tarix-sosial elmlər çərçivəsi K-12" sənədində şagirdlərin böyük dünya dinlərinin əsas ideyaları, müxtəlif dövrlərin etik ənənələri ilə tanış olmalarının əhəmiyyəti vurğulanır, ümumtəhsil müəssisələrində din və əxlaqın tədris olunmasının həm mədəni davamlılığın, həm də mədəni münaqişənin izahına kömək edəcəyi önə sürülür (Grelle, 2002, 51-52). Kaliforniya əyalətində şagirdlər müasir dünyada dindarlığın global dirçəlişini, dinin ABŞ-də və digər cəmiyyətlərdə beynəlxalq münasibətlərə və daxili siyasətə təsirini araşdırır (Barb, 2017, 208).

Texas əyalətində qəbul olunmuş "Ümumdünya tarixi araşdırmaları" təhsil standartları şagirdlərin Buddizm, Xristianlıq, Konfutsiçilik, Hinduizm, İslam, Yəhudilik və Siqhizm daxil olmaqla, əsas dinlərin mənşəyi, yayılması və əsas fikirlərini təsvir etmələrini tələb edir. Nyu-Cersi əyalətinin "Dünya tarixi və global araşdırmalar" təhsil standartları

şagirdlərin müxtəlif dinlərin prinsiplərini, yayılma şəklini və qloballaşmanın cari çağırışlarına cavablarını müqayisə etmə bacarığı tələbi qoyur, dini incəsənət və memarlıq bilikləri tələb edir. Ümumilikdə, ABŞ-də Amerika tarixi dərsləri yerli inanclardan XX əsrin ikinci yarısında xristian mühafizəkarlığının yüksəlişinə qədərki dövrdə dinin rolunu öyrədir (Barb, 2017, 208). Amerika Din Akademiyası (AAR) özünün 100-cü ilində (2010-cu il) “ABŞ-də dövlət “K-12” məktəblərində din haqqında tədris təlimatları” nəşr etdirərək, sosial elmlər və ingilis dili kimi fənlərə integrasiya olunmuş din tədrisinə dair tövsiyələrini verdi (Guidelines for Teaching About Religion in K-12 Public Schools in the United States, 2010).

Mərkəzləşdirilmiş təhsil sisteminə malik Fransada dövlət-din münasibətləri çərçivəsində ümumtəhsil müəssisələrində din tədrisi 1980-ci illərə qədər konstitusiyaya zidd sayılmışdır. 1879-1882-ci illərin “Ferry qanunları” ilə Fransa dövlət məktəbləri tamamilə sekulyarlaşdırılmış, dinin Fransa dövlətinin vətəndaşlarının təhsili üçün qanuni və aktual mövzu ola biləcəyini qəbul etmək isə bir əsrdən çox vaxt almışdır (Barb, 2017, 207). Tədqiqatçılar Fransanın dövlət ümumtəhsil müəssisələrində din tədrisi məsələsinin aktuallaşmasının pedaqoqların 1980-ci illərdə şagirdlərinin dini məsələlərdə məlumatsızlığından yaranmış narahatlıqlarını ictimailəşdirmələri ilə başladığını qeyd edirlər (Estivalezes, 2003, 181-182; Le Breton, 2007, 104-108).

Milli Təhsil Nazirliyinin təklifi ilə 1989-cu ildə tarixçi Filip Jutar (Philippe Joutard) hazırladığı hesabatında rəsmi olaraq dövlət ümumtəhsil müəssisələrinin kurikulumunda dinin tarixdəki əhəmiyyətinin və müasir cəmiyyətdəki davamlılığının diqqətə alınmasını tövsiyə etdi. “Joutard Hesabatı”nın tövsiyəsi üç arqument üzərində əsaslandırılırdı: 1) şagirdlər öz mədəni və ata-baba mirasını bilməlidirlər; 2) dinlərlə əlaqəli dərslər şagirdlərə kömək edir ki, onlar dini kimlik siyasətinin qlobal səviyyədə yenidən canlanmasını başa düşsünlər; 3) şagirdləri xüsusilə müsəlmanların artması ilə yanaşı daha çox müxtəlifliyə sahib cəmiyyətdə yaşamağa hazırlaya bilər (Estivalezes, 2003, 183-184; Barb, 2017, 207). Jutarın hesabatı Fransa təhsil sistemində dinə dair biliklərin öyrədilməsində yeni mərhələyə keçid kimi qiymətləndirilsə də, bu sahədə daha genişmiqyaslı dəyişiklik 11 Sentyabr hadisələrindən bir il sonra fəlsəfəçi Rejis Debrenin (Regis Debray) Təhsil Nazirliyinin təklifi ilə hazırladığı hesabat nəticəsində həyata keçirildi. “Debray Hesabatı”nda din haqqında biliklərin öyrədilməsinin fransızların cəhəlt sekulyarizmindən ağıl sekulyarizminə

keçidinə töhfə verəcəyi vurğulanır və dövlət məktəblərində dinin mədəniyyət obyekti kimi öyrənilməsi üçün tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə və incəsənət dərslərinə daha çox inteqrasiya olunması təklif edilirdi. Bu proseslər Fransada din haqqında tədrisin tədricən institutlaşdırılmasına apardı (Le Breton, 2007, 104-106; Barb, 2017, 207). Debrenin hesabatında təklif etdiyi kimi, məktəblərdə din tədrisinin kadr hazırlığında ekspertiza və təlim mərkəzi rolu oynayan bir tədris-tədqiqat qurumu – Avropa Dini Elmlər İnstitutu (Institut Européen en Sciences des Religions - IESR) yaradıldı.¹ Bu institut dövlət məktəblərində din tədrisinin təmin edilməsi məsələsində “Tarix”, “Coğrafiya”, “Fransız dili”, “Xarici dil”, “Fəlsəfə”, “Sosial və iqtisadi elmlər”, “İncəsənət” və “İncəsənət tarixi” fənlərinin pedaqoqlarının təkmilləşdirilməsini həyata keçirməklə yanaşı, digər maraqlı tərəflərə də dəstək verir və təlim proqramları təşkil edir. Dünyəvi təhsil standartlarına uyğun həyata keçirilən bu təlim proqramları tədris metodlarının dinlərin müzakirə edildiyi fənlərə uyğunlaşdırılmasına dəstək məqsədi daşıyır (Gaudin, 2017, 102).

İnteqrativ din tədrisi ilə yanaşı, 2015-ci ildə yeni bir tədris vahidi kimi “Əxlaq və vətəndaşlıq” fənni Fransa ümumtəhsil məktəblərinin bütün sinifləri üzrə kurikulumuna daxil edilmişdir. Bu fənn Fransa məktəbinin əsas missiyası olan şagirdlərin Respublikanın dəyərlərini bölüşmələrini təmin etmək məqsədinin reallaşdırılmasına xidmət edir, konkret bir əxlaq sistemini deyil, “respublikaçılıq” dəyərlərinin öyrədilməsini qarşıya məqsəd qoyur (Gaudin, 2017, 102-103).

Dünyəviliyi öz konstitusiyasında vurğulayan (Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası, Maddə 14.1.) və dünyəvi təhsil sisteminin mövcud olduğu Rusiya Federasiyasının dövlət məktəblərində də din tədrisi istiqamətində əsaslı dəyişiklik olmuşdur. RF-də 1992-ci ildə qəbul edilən “Təhsil haqqında” federal qanunun dövlət məktəblərində dini qurumların fəaliyyətinin yolverilməzliyi ilə əlaqəli məhdudlaşdırıcı maddəsi, təqribən, 10 il dövlət məktəblərində din tədrisinin qadağan olunması kimi şərh edilmişdir. Rusiya Federasiyası Parlamentində 2001-ci ildə keçirilən “Rusiyada dini təhsil: problemlər və perspektivlər” mövzusunda “dəyirmi masa” məktəblərdə mənəvi tərbiyə və din tədrisinə yer verilməsinin zəruriliyini aktuallaşdırmış, nəticədə, Rusiyanın dövlət (və bələdiyyə) məktəb sisteminin dünyəvi xarakterinin din tədrisinə mane olmadığına dair razılığa gəlinmişdir (Kozyrev, 2002, 23).

¹ Institutun adı 2021-ci ildən etibarən “Dinlərin və Dünyəvililiyin Tədqiqi İnstitutu” (L'Institut d'étude des religions et de la laïcité - IREL) şəklində dəyişdirilmişdir.

Sınaq mərhələsi olaraq 2010-cu ildə müəyyən bölgələrdə, 2012-ci ildən isə RF-in bütün ərazisində “Rusiya xalqlarının mənəvi-əxlaqi mədəniyyətinin əsasları” fənninin tədrisinə başlanılması dövlət ümum-təhsil məktəblərində din tədrisi istiqamətində mühüm dəyişiklik sayılmışdır. Federal dövlət təhsil standartlarının tərkib hissəsi kimi, Təhsil və Elm Nazirliyi tərəfindən təsdiqlənmiş bu fənnin adı 2021-ci ildə “Dini mədəniyyətlərin və dünyəvi etikanın əsasları” şəklində dəyişdirilmişdir. Fənnin “Pravoslav mədəniyyətinin əsasları”, “İslam mədəniyyətinin əsasları”, “Buddist mədəniyyətinin əsasları”, “Yəhudi mədəniyyətinin əsasları”, “Rusiya xalqlarının dini mədəniyyətlərinin əsasları” və “Dünyəvi etikanın əsasları” adlı altı modulundan birini seçmək (azyaşlı) şagirdlərin valideynlərinin öhdəsinə verilmişdir. Dördüncü sinifdən etibarən, dünyəvi təhsilli pedaqoqlar tərəfindən tədris olunan fənn şagirdlərin mənəvi- ideoloji dəyərlərlə tərbiyə olunması məqsədi daşıyır, ümumilikdə, bütün modulların məzmunu “vətən, ailə və mədəni ənənə” olaraq üç milli dəyər ətrafında formalaşdırılır. Mənəvi inkişafda dinin rolunu anlamaq və tətbiq etmək, (seçilmiş modul üzrə) dinin doktrinaları, qurucusu, yaranma və inkişaf tarixi, müqəddəs mətnləri və qısa məzmunu, müqəddəs məkanları, dini ayin və mərasimləri haqqında məlumatlı olmaq, dinin ailə dəyərlərinə müsbət təsirlərini bilmək, dini müxtəlifliyə hörmətlə yanaşma bacarığı nümayiş etdirmək, vicdanlı əməyin dəyərini dərk etmək, xeyirxahlıq, dostluq, sevgi və mərhəmət kimi dəyərləri şəxsi və ictimai həyatda tətbiq edə bilmək, insan ləyaqətinə zidd davranışların zərərlerini bilmək və s. fənnin təlim nəticələri arasındadır (Prikaz Ministerstva prosveshcheniia RF ot 31 maia 2021 № 286). Fənnin şagirdlərin mənəvi dəyərlərinin inkişafına təsir etməklə yanaşı, həm də müxtəlif dinlərin nümayəndələri arasında gələcək fikir ayrılıqlarının qarşısını ala biləcəyi gözlənilməklə yanaşı (Cherepanova and Kabakhidze, 2023, 208-211), əksinə, dünyəvi təhsil sistemində şagirdlərin dini mənsubiyyətinə görə qruplara ayrılmasının separatçılığa səbəb olduğu, bundan əlavə, din tədrisindən vətənpərvərlik tərbiyəsinə alət edilərək siyasiləşdirilməsinin doğru olmadığı şəklində tənqidlərə də rast gəlinir (Blinkova – Vermeer, 2016, 9-10).

Nəticə olaraq XXI əsrin birinci rübündə ABŞ, Fransa və Rusiya kimi dünyəvi dövlətlərin dövlət ümumtəhsil müəssisələrində əsasən, din haqqında öyrənmə, qismən də dindən öyrənmə metodları tətbiq edilmiş, məktəb-din təhsili çərçivəsində dəyişikliyin əsası qoyulmuşdur. Bununla yanaşı, tədqiqatçılar bu ölkələrdə dinə yanaşma nöqtəyindən nəzərdən kurikulum standartlarının hazırlanmasında, dərslərin

təkmilləşdirilməsində, pedaqoq hazırlığında, sekulyar perspektivi qoruyaraq din tədrisi metodunun tətbiq edilməsində müxtəlif çətinliklərin mövcudiyyətini də vurğulayır, “dünyəvi və dini” balansı qoruyan metodologiyanın perspektivlərini müzakirə edirlər (Le Breton, 2007, 107-108; Barb, 2017, 213-217; Mustafaeva, 2023, 185-188). Yalnız sözügedən ölkələrdə deyil, din tədrisinin müxtəlif metodlarının tətbiq olunduğu bir sıra Qərb dövlətində də, xüsusilə dünyəvilik konteksti nəzərə alınmaqla dövrün ehtiyaclarına cavab verən din tədrisinin həyata keçirilməsinin çətinliklərindən bəhs edilir (Alberts, 2019, 53-72). Məsələyə insan hüquqları və din azadlığı nöqteyi-nəzərindən yanaşan tədqiqatçılar isə şagirdlərin və valideynlərinin din azadlığını da nəzərə alaraq məktəblilərə digər dinləri və inancları öyrədərkən hüquqlara hörmət edən bir din tədrisi modelinin inkişaf etdirilməsinin mürəkkəb məsələ olduğunu, dövlət rəsmilərinin, pedaqoqların, təhsil işçilərinin, insan hüquqları ekspertlərinin, dini liderlərin və dünyəvi görüş təmsilçilərinin birgə fəaliyyətinə ehtiyac duyulduğunu bildirirlər (Evans, 2008, 472-473).

2. Azərbaycan qanunvericiliyində dövlət, din və təhsil münasibəti

Demokratik dövlətlərdə din tədrisi modelinin formalaşmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biri dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik sistemidir. Dünyəvi dövlət modellərinin inkişafında daha uzun tarixi təcrübəyə malik olan Avropa dövlətlərindən post-sosialist dövlətlərə qədər müxtəlif dövlət-din modelləri, dinin hüquqi sferaya integrasiya formaları və dünyəviliyin müxtəlif səviyyələri mövcuddur. “Dünyəviləşmə”yə (sekulyarizasiya) yüklənən məna çalarları,¹ ilk növbədə, müasir dövlətlərin institusional quruluşunun mərkəzi elementi sayılan konstitusiyalarda dinə fərqli yanaşmalarda təzahür edir. Bir çox demokratik dövlətin konstitusiyasında dövlətin dünyəviliyi, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, dinə bağlı ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi, dinə bağlı bərabərlik, dini inanc və rituallara icazə verilməsi, özəl və ictimai yerlərdə ibadətə əlaqəli qaydalar, dini qurumların

¹ Kazanova sekulyarizasiyanın üç fərqli məna çalarını ön plana çıxarır: 1) Dini inanc və təcrübənin tənəzzülü kimi universal bəşəri bir proses olaraq sekulyarizasiya (nisbətən yeni, lakin geniş yayılmış mənası); 2) Dinin şəxsi həyatla məhdudlaşdırılması (ümumi tarixi tendensiya və müasir liberal demokratik siyasətin ilkin şərti olaraq); 3) Dövlət, iqtisadiyyat və elm kimi dünyəvi sahələrin dini institutlardan və normalardan azad edilməsi. Baxın: Jose Casanova, 2006, 7.

maliyyə dəstəyi, ailə həyatında dinin tənzimlənməsi, din və təhsilin tənzimlənməsi, din və dövlət idarəsi arasında əlaqə kimi müxtəlif mövzular çərçivəsində “din”dən bəhs olunur (Schnabel, Behrens and Grötsch, 2017, 21).

Fransa, Çexiya və Slovakiya kimi ölkələrin konstitusiyalarında açıq şəkildə dünyəvi olduqları bildirildiyi halda, Danimarkanın rəsmi dini/məzhəbi olduğu qeyd olunur, Almaniya, Yunanıstan, Macarıstan, İrlandiya, Litva, Polşa və Slovakiya kimi dövlətlərin konstitusiyalarının preambulasında din, iman, yaxud Tanrıya bağlılıqdan bəhs olunur ki, bu da cəmiyyətin özünüdərkində dinin müsbət xüsusiyyət kimi görünməsi ilə əlaqələndirilir (Schnabel, Behrens and Grötsch, 2017, 17-19). Danimarka, Hollandiya və İsveç konstitusiyaları dövlət başçısının dini inancının tənzimlənməsi mövzusunun da əhatə edir (Schnabel, Behrens and Grötsch, 2017, 22). “Müqəddəs Üçlük” (Holy Trinity) adına tərtib olunmuş Yunanıstanın Konstitusiyasında Şərqi pravoslav kilsəsinin dövlətin əsas dini olduğu qeyd olunur. Katolik kilsəsi 1984-cü ilədək İtaliya Respublikasının Konstitusiyasında xüsusi statusla qeyd olunurdu (Willaime, 2007, 82).

Əksər konstitusiyalarda dinlə əlaqəli tənzimlənən sosial sferanın vacib elementlərindən biri təhsildir. Şəxsi və ictimai həyatla birbaşa əlaqəsi olan təhsil sahəsində AB dövlətlərindən 14-nün konstitusiyasında din tədrisi ilə dövlət arasında münasibət tənzimlənir. Din tədrisini dövlətin öhdəliyi kimi təmin edən səkkiz konstitusiyanın beşində dövlət-din münasibətlərinin ayrılığı tənzimlənir, üçündə dini qurumlara imtiyazlar verilir (Schnabel, 2017, 20-21). Yunanıstan Konstitusiyası şagirdlərin milli-dini şüurunun inkişaf etdirilməsini dövlətin təhsil siyasətinin əsas missiyaları arasında göstərir. İrlandiya Konstitusiyasında şagirdin din tədrisi mənəvi, intellektual, fiziki və sosial istiqamət kimi təhsilin tərkib hissəsi hesab edilir (Willaime, 2007, 82). Qeyd olunan fərqliliklər dövlət məktəblərində din tədrisinə münasibətdə də müşahidə olunur. Nəticə etibarilə Qərb dövlətlərinin konstitusiyasında din müxtəlif kontekstlərdə haqqında danışılan bir mövzu kimi verilir. Həmçinin fərqli tarixi təcrübə, demoqrafiya, ictimai dəyərlər və dövlət-din modelləri Avropada standart dünyəvilik modelinin olmadığını deməyə əsas verir. Bu da din tədrisi məsələsində müxtəlif təcrübələrin mövcud olmasının səbəblərini izah edir.

Avropanın dünyəvi dövlətlərinin konstitusiyasında din kontekstində vurğulanan “dünyəvilik”, “din-dövlət ayrılığı”, “bərabərlik hüququ”, “din azadlığı” və “ayrı-seçkilik əleyhinə hüquqlar” kimi bir sıra məsələlər

(Schnabel, 2017, 15) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikasının dünyəvi dövlət olduğu (Maddə 7.1); dinin dövlətdən ayrı olduğu, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabər olduğu, insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılmasının və təbliğinin qadağan olduğu bildirilir (Maddə 18.1.-18.2).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında hüquq və azadlıqlar müstəvisində də din mövzusunda bəhs olunur. Dövlətin dinindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verdiyi; insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını dini mənsubiyyətə görə məhdudlaşdıрмаğın qadağan olduğu (Maddə 25.3); dini ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqata və təbliğata yol verilmədiyi (Maddə 47.3); hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ olduğu; ictimai qaydanı pozmayan və ya ictimai əxlaqa zidd olmadığı təqdirdə dini mərasimlərin yerinə yetirilməsinin sərbəst olduğu (Maddə 48, 2-5); dini etiqad və əqidənin hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmadığı; heç kəsin öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə/nümayiş etdirməyə, dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməyəcəyi bildirilir (Maddə 48, 2-5).

Konstitusiyanın “Din və dövlət” mövzusunda 18-ci maddəsinin 3-cü yarımbəndində qeyd olunan “Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır” ifadəsi ümumtəhsil məktəblərinin dini təhsil vermədiyinin hüquqi əsasını meydana gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1992–2021-ci illərdə Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərində din tədrisi mövzusu elmi ictimaiyyətdə müzakirə olunarkən, tədqiqatçılar tərəfindən Konstitusiyanın müvafiq maddəsi “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanunla yanaşı təhlil olunur və sözügedən qanun dünyəvi təhsildə dinə dair biliklərin öyrədilməsinin mümkünlüyünün nəzəri əsası kimi şərh edilirdi (Səmədov, 2009, 55-56; Tağıyev, 2013, 388; Qənbərov, 2019, 131-132; Azimli, 2019, 1217; Hüseynov, 2020, 56; Üzümcü, 2022, 948). 2021-ci ildə DEAHQ-ın “Dinin məktəblə münasibəti” adlı 6-cı maddəsi “Dini təhsil” şəklində dəyişdirilmiş və əvvəlki redaksiyada mövcud olan “Dinşünaslıq, dini-idraki, dini-fəlsəfi fənlər, müqəddəs dini kitabların əsasları ilə tanışlıq dövlət təhsil müəssisələrinin tədris proqramına daxil edilə bilər” hissəsi məzmunundan çıxarılaraq, din tədrisinin formal

təhsildən informal və yaxud qeyri-formal təhsilə istiqamətləndirilməsi kimi yeni məzmunla tərtib olunmuşdur.

DEAHQ-ın 2021-ci il redaksiyasındakı dəyişiklik, öz növbəsində, əvvəlki redaksiyada adıkeçən dinə dair çoxsaylı fənnin ümumtəhsil müəssisələrində müstəqil şəkildə tədris proqramına daxil edilməsinin sahəsini daraltmaqla yanaşı, dinə dair biliklərin tədris olunmasını tamamilə qadağan etmir. Digər tərəfdən, Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda da bildirildiyi kimi, təhsilin əsas məqsədi “Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək”dir (Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 4.0.1.). Qanunda qeyd olunan təhsilin bu məqsədi dövlət qarşısındakı məsuliyyətin dərk edilməsi, milli ənənələrə, insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət edilməsi kimi məsələlərdə maariflənmənin, məlumatlı olmağın vətəndaşın öz seçiminə buraxılmadığını, ümumtəhsil məktəblərinin təhsil proqramı vasitəsilə həyata keçirilməsinin nəzərdə tutulduğunu göstərir. Belə olan halda, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının yuxarıda qeyd olunan dinlə əlaqəli maddələrinin tələblərinə cavab verilə bilməsi nöqteyi-nəzərindən ümumorta təhsil müəssisələrində müxtəlif fənlərin məzmun çərçivəsi daxilində dini bilik tələb edən alt standart nümunələrinin öz əksini tapması gözlənilir.

Cədvəl 1. Konstitusiyanın dinlə əlaqəli maddələri əsasında alt-standard nümunələri

Konstitusiya	Qanunvericilik biliyi tələb edən alt-standard nümunələri
Madde 7.1.; 18.1.; 18.3	• Dini qaydaların dövlət idarəetməsinə tətbiq olunmadığını izah edir; • Dövlət təhsil sisteminin dini təhsil təmin etmədiyini izah edir;
Madde 25.3.	• Dövlətin dinindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və bərabərliyinə təminat verdiyi, insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını dini mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmağın qadağan olduğu barədə mühakimə yürüdür.
Madde 48.2.	• Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirməyin, təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə bir dinə etiqad etməyin/etməməyin, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək/yaymaq hüququnun çərçivəsini müəyyən edir.

Maddə 48.4.	• Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsində ictimai qaydalara və ictimai əxlaq çərçivəsinə riayət etməyin vacibliyini izah edir.
Maddə 48.4.	• Dini etiqad və əqidənin hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmadığını əlaqələndirir.
Maddə 48.5.	• Dini etiqadın və əqidənin ifadə/nümayiş etdirilməsinin, dini mərasimlərin yerinə yetirilməsinin könüllülük prinsipinə əsaslandığını izah edir.
Konstitusiya	Dini bilik tələb edən alt-standart nümunələri
Maddə 18.2.	• Dinin əsas məqsədinin insan ləyaqətinin yüksəldilməsinə və insanpərvərlik prinsiplərinə uyğun olduğunu izah edir. • İnsan ləyaqətinin yüksəldilməsinə və insanpərvərlik prinsiplərinə uyğun olub olmadığına görə dini inancları/-cərəyanları qarşılaşdırır/dəyərləndirir.
Maddə 47.3. Maddə 47.3; 48.5	• Din əsaslı ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqat və təbliğat xarakterli davranışları izah edir/fərqləndirir. • Dini etiqadın və əqidənin nümayiş etdirilməsi ilə din əsaslı ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqat və təbliğat xarakterli davranışları bir-birindən fərqləndirir.

Cədvəl 1-də göstərildiyi kimi, dinlə əlaqəli xüsusi bilik tələb edən alt-standartların tələblərinin yerinə yetirilməsi vətəndaşların dinə dair müəyyən mövzularda məlumatlılığını tələb edir, bu isə öz növbəsində ümumtəhsil müəssisələrində tədris olunan fənlərin məzmununda dini biliklərin olmasını zəruri edir. Ümumi orta təhsil vətəndaş hazırlığının sistemli həyata keçirildiyi ən genişmiqyaslı dövlət proqramı sayılır. Buna görə bu proqramın şagirdləri tədricən daha çox dini müxtəliflik xüsusiyyəti qazanan cəmiyyətdə yaşamağa hazırlayan təhsillə təmin etmək gözləntisi var.

Əvvəlki yarımfəsildə də qeyd olunduğu kimi, müasir dövrdə müxtəlif cəmiyyətlərdə din öz mövcudiyyətini, həm də mədəni və mənəvi irsin bir parçası olaraq davam etdirir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da qeyd olunduğu kimi, "Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarixi və mədəniyyət abidələrini qorumalıdır" (Maddə 40.2). Beləliklə, mənəvi dəyərlərdən sosial münasibətlərə, mədəni təsisatlardan beynəlxalq siyasi münasibətlərə qədər geniş təsir dairəsinə malik bir amil olan dinlə əlaqəli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətəndaşların hüquq və azadlıqları kontekstində yuxarıda qeyd olunan məsələlər üzərində durulduğu üçün dinlə əlaqəli müəyyən biliklərin tədris olunmasının

vətəndaşların dinin milli mədəniyyətdəki və beynəlxalq siyasətdəki rolunu anlamasına kömək edəcəyi gözlənilir.

3. Ümumtəhsil müəssisələrində tədris olunan fənlərdə dinə dair biliklər

Ümumtəhsil müəssisələrində tədris olunan “Həyat bilgisi”, “Tarix” və “Ədəbiyyat” kimi fənlərin məzmununa dinə dair müəyyən məlumatlar daxildir. Beşinci sinif “Azərbaycan tarixi” dərslində ölkəmizdə dini inanclar mövzusunda ölkədə müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş dinlər haqqında, digər dinlərlə müqayisədə İslamla əlaqəli daha çox məlumat verilir, İslamın ortaya çıxması və yayılması, Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyəti, İslamın elm və mədəniyyət dini olması qeyd olunur (Mahmudlu və digərləri, 2020, 37-39). Yeddinci sinif “Ümumi tarix” fənnində “Ərəb xilafəti” mövzusunda İslamın yaranması, Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı, Rəşidi xəlifələr, Əməvilər və Abbasilər dövrləri ilə əlaqəli məlumat verilir. İslamın 5 şərti, Quranın əsas prinsipləri qeyd olunur (Ağalarov və digərləri, 2022, 34-37). Yeddinci sinif “Azərbaycan tarixi” dərslində “İslamın Milli və Mədəni inkişafa təsiri” mövzusunda İslam dininin Azərbaycan xalqının milli-mədəni dəyərlərinin inkişafındakı rolu vurğulanır (Mahmudlu və digərləri, 2018, 24-27).

Ədəbiyyat dərslərində dinə dair biliklər əsasən İslamla əlaqəlidir və iki mövzuya aiddir: 1) Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynayan bir din kimi İslam; 2) Müsəlman cəmiyyətlərin sosial, iqtisadi və digər problemlərinin səbəbi kimi İslamın elm və əməyə verdiyi dəyərin nəzərə alınmaması. Hər iki mövzuda dinə dair biliklərdən daha çox İslamın elm və mədəniyyətin inkişafını təşviq edən xüsusiyyətinə diqqət çəkilir. Məsələn, 8-ci sinif “Ədəbiyyat” dərslində Seyid Əzim Şirvaninin (1835–1888) “Qafqaz müsəlmanlarına xitab” şeirində müsəlmanların elm və mədəniyyətdə geri qalmasının səbəbləri kimi elm öyrənməkdən və işləməkdən uzaqlaşmaları göstərilir. Peyğəmbərin öyrənmə/qazanma (kəsb) üçün çalışanları “həbibullah” (Allahın sevdidi) adlandırılmasına baxmayaraq “milləti-İslamın” elmsizlik və əzmsizlik xəstəliyinə düşər olmasının səbəbləri üzərində düşünməyə dəvət edilir (Əliyev və digərləri, 2019, 85-89). Onuncu sinif “Ədəbiyyat” dərslində İslamın Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı yeri, azərbaycanlı şair və ədiblərin İslam mədəniyyətinə töhfəsindən bəhs olunur (Əliyev və digərləri, 2022, 7, 38, 59, 163, 175, 183, 205).

3.1. “Həyat bilgisi” fənninin təhsil proqramlarının müqayisəli təhlili

“Tarix” və “Ədəbiyyat” fənni ilə müqayisədə “Həyat bilgisi” dərslərlərində dinə dair biliklərin həcmi daha genişdir ki, bu da öz növbəsində, “Həyat bilgisi” fənni üçün tərtib olunmuş Təhsil proqramı ilə yaxından əlaqəlidir. Ümumtəhsil müəssisələrində “Həyat bilgisi” fənninin tədrisi 2004-cü ildən başlamış, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu tərəfindən I-IX siniflər üçün “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün “Həyat bilgisi” fənni üzrə Təhsil proqramı (Kurikulumu)” hazırlanmışdır (Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri Üçün Həyat Bilgisi Fənni Üzrə Təhsil Proqramı, 2013). Dinə dair biliklər Həyat bilgisi fənninin kurikulumunda müəyyənləşdirilmiş 4 məzmun xəttindən üçüncüsünün – Mənəviyyət məzmun xəttinin tərkibinə daxil edilmişdir (digər məzmun xətləri “Təbiət və biz”, “Fərd və cəmiyyət”, “Sağlamlıq və təhlükəsizlik”dir). Bu kurikuluma daxil olan məzmun xətləri, standartlar və alt-standardlar sözügedən fənnin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş dərslərlərdə dinlərlə əlaqəli biliklərin çərçivəsini də müəyyən edir. Proqramda şagirin elmi və dini dünya görüşlərini bilməsi, dinlərin təbliğ etdikləri əxlaqi dəyərləri anlaması və xurafətlərdən ayırması, dinin mükəmməl bir insanın yetişməsindəki rolunu dəyərləndirməsi, insan əxlaqi və davranışları üzərindəki təsirlərini şərh edə bilməsi “Həyat bilgisi” fənninin təlim nəticələri kimi qeyd olunur (Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri Üçün Həyat Bilgisi Fənni Üzrə Təhsil Proqramı 2013, 19-21).

Cədvəl 2. I-IV siniflərdə “Həyat bilgisi” fənninin məzmun xətləri üzrə əsas və alt-standardlarının cədvəli (2013-cü ilin Təhsil proqramına əsasən)

Sinif	I sinif	II sinif	III sinif	IV sinif
Məzmun xətti- 3	Mənəviyyət			
Əsas standart - 3.3.	Mənəviyyətin formalaşmasında dinin rolunu anladığını nümayiş etdirir			
Alt-standart 3.3.1.	Təsvirlərdə dini rəmzləri (ibadətgahlar, nişanlar, dini kitablar, əşyalar) fərqləndirir.	Nümunələr əsasında müxtəlif dinlərin mövcudluğunu izah edir.	Dinin mahiyyətini sadə formada şərh edir.	İslam dininin böyük şəxsiyyətlərini tanıyır.

Alt-standart 3.3.2.	Dinlər haqqında ilkin təsəvvürlərini sadə şəkildə izah edir.	Dinlərin ümumi cəhətlərini izah edir.	Dinlərin təbliğ etdiyi dəyərləri şərh edir.	İslam peyğəmbərinin həyat və fəaliyyəti haqqında kiçik təqdimatlar edir.
Alt-standart 3.3.3.			Peyğəmbərləri və səmavi kitabları tanıyır.	Dini dəyərlərlə xurafatı fərqləndirir.

Cədvəl 3. V-IX siniflərdə “Həyat bilgisi” fənninin məzmun xətləri üzrə əsas və alt-standartlarının cədvəli (2013-cü ilin təhsil proqramına əsasən)

Sinif	V sinif	VI sinif	VII sinif	VIII sinif	IX sinif
Məzmun xətti 3	Mənəviyyat				
Əsas standart 3.3.	Mənəviyyatın formalaşmasında dinin rolunu dəyərləndirir				
Alt-standart 3.3.1.	Dini inamların ümumi və fərqli cəhətlərini müqayisə edir.	Dini ibadət və mərasimləri müqayisə edir.	Dini əxlaqi dəyərlərin mədəniyyətlərin formalaşmasına təsirini şərh edir.	Cəmiyyətdə birgəyaşayış qaydalarının formalaşmasında dini əxlaqi dəyərlərin rolunu qiymətləndirir.	Müxtəlif dinlərə münasibətdə tolerantlıq nümayiş etdirir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 29 sentyabr tarixli 361 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları”na əsasən “Həyat bilgisi” fənni ümumi orta təhsil səviyyəsindən (V-IX siniflər) çıxarılarq, ibtidai təhsil səviyyəsində (I-IV siniflər) saxlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunda “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün “Həyat bilgisi” fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulum)” yeni redaksiyada hazırlanmışdır. Əvvəlki redaksiyadan fərqli olaraq, 2023-cü ilin Təhsil proqramı həm sadəcə, I-IV sinifləri əhatə etməsi, həm də dini biliklərlə əlaqəli məzmununda

dəyişiklik etməsi ilə səciyyələnir. Belə ki, 2013-cü ildə hazırlanmış “Həyat bilgisi” Təhsil proqramında “Mənəviyyat” məzmun xəttinin 3.3.-cü standartı I-IV siniflər üçün “Mənəviyyatın formalaşmasında dinin rolunu anladığını nümayiş etdirir”, V-IX siniflər üçün “Mənəviyyatın formalaşmasında dinin rolunu dəyərləndirir” şəklində qeyd olunmuş (baxın: Cədvəl 2, Cədvəl 3), bununla da ümumilikdə I-IX sinif səviyyəsində dinin mənəviyyatdakı rolunun anlaşılmasını və dəyərləndirilməsini reallaşdıracaq məzmunun dərsliklərdə öz əksini tapması tələbini qoymuşdur. 2023-cü ildə hazırlanmış “Həyat bilgisi” Təhsil proqramında isə “Mənəviyyat” məzmun xətti çıxarılaraq “Canlılarda struktur və proseslər” məzmun xətti əlavə edilmiş, dinlə əlaqəli mövzular isə “İnsan və cəmiyyət” məzmun xəttinin tərkibinə daxil edilmişdir. (Baxın: Cədvəl 5)

2013 və 2023-cü il təhsil proqramlarının məzmununun müqayisəli təhlili bunu deməyə əsas verir ki, ümumorta təhsil müəssisələrində “Həyat bilgisi” fənni çərçivəsində mənəviyyat mövzusu məzmun xətləri sırasından, beləliklə sözügedən fənnin tədris predmeti olmaqdan çıxarılmışdır. “Mənəviyyat” məzmun xəttinin proqramdan çıxarılması, mənəvi dəyərlərin tədrisinin də imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Bu dəyişiklik fənnin hər iki proqramında göstərilən məqsəd və vəzifələrində də öz əksini tapır. 2013-cü ilin Təhsil proqramında “Həyat bilgisi” fənninin məqsəd və vəzifələri qeyd olunarkən “Həyat bilgisi fənni fərdin özünü bioloji, psixoloji, sosial və mənəvi tərəfləri ilə bütöv bir varlıq kimi dərk etməsi və reallaşdırması üçün lazım olan bilik, bacarıq və dəyərlər formalaşdırmağa və təkmilləşdirməyə kömək edən integrativ fənn” kimi təqdim olunur Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri Üçün Həyat Bilgisi Fənni Üzrə Təhsil Proqramı, 2013, 7). Beləliklə, şagirdin mənəvi cəhətdən inkişaf etdirilməsi “Həyat bilgisi” fənninin əsas məqsədlərindən biri kimi qeyd olunur. Ümumilikdə, mənəvi və mənəviyyatla əlaqəli mövzuların şagirdin mənəvi cəhətdən inkişafının əsas məqsədlərindən biri kimi göstərilməsinə bağlı olaraq, “mənəvi dəyərlər”, “mənəvi kamillik”, “mənəvi inkişaf”, “mənəvi keyfiyyətlər”, “mənəvi-əxlaqi mövzular”, “özünü mənəvi tərəfdən kəşf etmək”, “mənəvi haqq və vəzifələr”, “mənəvi məsuliyyət”, “mənəvi potensial”, “mənəvi güc”, “mənəvi rifah”, “mənəvi borc”, “mənəviyyatın formalaşması”, “mənəviyyata zidd xüsusiyyətlər”, “mənəvi sağlamlıq aspekti” və digər anlayışlar 2013-cü ilin Təhsil proqramında 200 dəfədən çox təkrar olunur. Bu statistika 2013-cü il Təhsil proqramında “mənəviyyat” mövzusunun əhatəsini göstərməsi nöqteyi-nəzərindən mühümdür.

2023-cü ilin Təhsil proqramında isə fənnin məqsəd və vəzifələrində konseptual dəyişiklik edilərək, “məənəviyyat” əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxarılmış və sosial məzmun çərçivəsinə daxil edilmiş, şagirdlərin “sosial dəyər və bacarıqlarının formalaşdırılması” məqsədi ön plana çıxarılmışdır (Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri Üçün Həyat Bilgisi Fənni Üzrə Təhsil Proqramı, 2023, 3). Sözügedən Təhsil proqramında sosial məzmun istiqamətində nəzərdə tutulan məqsəd və vəzifələr (Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri Üçün Həyat Bilgisi Fənni Üzrə Təhsil Proqramı, 2023, 3) Cədvəl 4-də göstərilən məzmundadır.

Cədvəl 4. “Həyat bilgisi” fənninin sosial məzmun istiqaməti (2023-cü ilin Təhsil proqramına əsasən)

“Həyat bilgisi” fənninin sosial məzmun üzrə məqsəd və vəzifələri	
1.	Fəndə fərd, ailə, cəmiyyət və dövlət münasibətləri, cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatı, insan hüquqları və vətəndaşlıq məsələləri öz əksini tapır. Bu istiqamətdə yer alan standartların reallaşdırılması nəticəsində şagirdlər insanı sosial varlıq kimi səciyyələndirməyi, yaşadığı mühiti bilik, bacarıq və əmək əsasında dəyişdirməyi öyrənirlər. Həmçinin uşaqların ailəsini, xalqını və Vətənini sevən demokratik düşüncəli şəxsiyyət kimi formalaşması üçün zəruri bilik, bacarıq və dəyərlərə yiyələnmələri təmin edilir.
2.	Şagirdlərin mədəniyyətlərin ümumi və fərqli cəhətləri, multikulturalizm haqqında təsəvvürlərinin formalaşması, həmçinin demokratik dəyərləri (tolerantlıq, plüralizm, həssaslıq) mənimsəməsi hədəflənir.
4.	Şagirdlərin milli və bəşəri dəyərləri mənimsəməklə ailədə, məktəbdə və cəmiyyətdə qəbul edilən normalara uyğun ədəb, davranış və ünsiyyət bacarıqları nümayiş etdirən emosional cəhətdən sağlam şəxsiyyətlər kimi yetişməsi nəzərdə tutulur.

Fənnin sosial məzmun istiqamətində qeyd olunmuş hər üç məqsədində də “dəyər” anlayışı vurğulanır. Ümumilikdə, 2023-cü ilin təhsil proqramında “məənəviyyat” və “məənəvi dəyərlər” anlayışlarının yerinə “sosial dəyər”, “demokratik dəyər”, “milli və bəşəri dəyər”, “multikultural dəyərlər”, “dinləri birləşdirən dəyərlər”, “dinlərin ortaq dəyərləri” və s. kimi “dəyər” anlayışının ön plana çıxarıldığı ifadələrdən istifadə olunur. Proqramda “Həyat bilgisi” fənni üzrə ibtidai təhsil səviyyəsinin sonunda şagirdin “vətən, dövlət rəmzləri, uşaq hüquqları barədə biliklərə, məənəvi-əxlaqi dəyərlər malik olduğunu nümayiş etdirməsi” kimi təlim nəticəsi qeyd olunsada (Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri Üçün Həyat Bilgisi Fənni Üzrə Təhsil Proqramı, 2023, səh. 7), standartlar və alt-standardların “məənəviyyat”ın

və “məənəvi dəyərlər”in formalaşdırılması istiqamətində tərtib olunmadığı anlaşılr. 2013-cü il Təhsil proqramında “məənəvi” olanla əlaqəli anlayışların iki yüz dəfədən artıq təkrarlanması ilə müqayisədə 2023-cü ilin Təhsil proqramında “məənəvi-əxlaqi dəyərlər”, “milli-məənəvi dəyərlər” və “məənəviyyatın formalaşması” kimi yalnız üç ifadəyə rast gəlinməsi də bu fikri dəstəkləyir.

Cədvəl 5. 2013-cü və 2023-cü illərdə hazırlanmış “Həyat bilgisi” fənni üzrə Təhsil proqramının məzmun xətləri və dinlə əlaqəli standartlar

“Həyat bilgisi” fənni üzrə Təhsil proqramının məzmun xətləri və standartları			
2013-cü il redaksiyasında		2023-cü il redaksiyasında	
Məzmun xətti	Standart	Məzmun xətti	Standart
1. Təbiət və biz		1. Canlılarda struktur və proseslər	
2. Fərd və cəmiyyət		2. Ətraf mühit və biz	
3. Məənəviyyat	3.3. Məənəviyyatın formalaşmasında dinin rolunu anladığını nümayiş etdirir (I-IV siniflər) 3.3. Məənəviyyatın formalaşmasında dinin rolunu dəyərləndirir (I-IX siniflər)	3. Sağlamlıq və təhlükəsizlik	
4. Sağlamlıq və təhlükəsizlik		4. İnsan və cəmiyyət	1-4.6. Mədəni müxtəlifliyə hörmət edir (I-IV siniflər)

Cədvəl 6. I-IV siniflərdə “Həyat bilgisi” fənninin məzmun xətləri üzrə əsas və alt-standartlar (fənn üzrə 2023-cü ilin Təhsil proqramına əsasən)

Sinif	I sinif	II sinif	III sinif	IV sinif
Məzmun xətti- 4	İnsan və cəmiyyət			
Əsas standart 4.6.	Mədəni müxtəlifliyə hörmət edir			
Alt-standart 4.6.1.	İnsanları fərqləndirir.	Multikultural dəyərlərə hörmətlə yanaşır.	Milli bayramlar haqqında ümumi məlumat verir.	Peyğəmbərləri və səmavi kitabları tanıyır.

Alt-standart 4.6.2.	Təsvirlərdə dini simvolları fərqləndirir.	Dinlər haqqında sadə təsəvvürləri izah edir.	Dini bayramlar haqqında ümumi məlumat verir.	Dinlərin təbliğ etdiyi ortaqlar dəyərləri şərh edir.
--------------------------------	---	--	--	--

3.2. “Həyat bilgisi” dərsliklərinin məzmun təhlili

2013 və 2023-cü illərin “Həyat bilgisi” Təhsil proqramlarının tələbləri nəzərə alınaraq hazırlanmış dərsliklərin əhatə etdikləri dini biliklərin məzmununa görə müqayisəli təhlili məzmun xətti, standartlar və alt-standardlardakı dəyişikliyin dərsliklərdə necə əks olunduğunu göstərir. Belə ki, 2013-cü ilin “Həyat bilgisi” Təhsil proqramı əsasında hazırlanmış dərsliklərdə dinlərlə əlaqəli məlumatlar daha geniş və əhatəlidir (baxın: Cədvəl 7)

Cədvəl 7. 2013-cü ilin Təhsil proqramına əsasən yazılmış “Həyat bilgisi” dərsliklərində dinlə əlaqəli statistika

Sınıf	Dərslik müəllifi	Nəşr ili	Ümumi səhifə sayı	Dinlə əlaqəli məlumatların daxil edildiyi mövzular		
				Mövzunun adı	Səhifə sayı	Kitabdakı faizi
1.	Gülər Mehdiyeva Aygün Həşimova	2020	71	Ölkəmizdə dinlər	2	2.8 %
2.	Gülər Mehdiyeva Aybəniz İbrahimo- va	2021	79	Sonanın sualı	2	2.5 %
3.	Nərgiz Cabbarlı Könül Mahmudova Fidan Əzizova	2022	104	Dinləri tanı- yaq	4	3.8 %
4.	Gülər Mehdiyeva	2019	103	İslamın ortaya çıxması Azərbaycanda din	6	5.8 %
7.	Nüşabə Məmmədova Könül Mahmudova Sevil Bəhrəmovə	2022	80	Din və mədəniyyət	3	3.8 %

8.	Nüşabə Məmmədova Könül Mahmudova Sevil Bəhrəmov Pərviz Ağalarov	2019	80	Dini-əxlaqi dəyərlər	5	6.2 %
9.	Nüşabə Məmmədova Könül Mahmudova Sevil Bəhrəmov	2020	136	Tolerantlıq Mədəniyyət Mədəniyyət Mədəniyyət Azərbaycanda dini tolerantlıq Dünyada müxtəlif dinlərə yanaşma Çoxmədəniyyətli Dünyanı dərk etmə	37	27.2 %

2013-ci ilin Təhsil proqramı əsasında yazılmış “Həyat bilgisi” dərsliklərində dini biliklərin məzmunu dinin tərfi, mənşəyi, məqsədləri, dinlərin təsnifatı, Tanrı, peyğəmbər, vəhy, müqəddəs kitab kimi metafizik mövzular, dünyanın dərk edilməsi, dinin insan hüquqları və tolerantlıqla əlaqəsi kimi mövzuları əhatə edir. İncə, ibadət, dünyanı dərk etmə ehtiyacı, əxlaq və sosial funksiyası dinin “Həyat bilgisi” dərs kitablarında daha çox üzərində durulan mövzularıdır. I-IV sinif dərs kitablarında dinin təsvirində daha çox inanc və ibadət mövzuları üzərində durulur, V-IX sinif dərsliklərində isə dinin əxlaq, dünyagörüşü və sosial funksiyası kimi mövzularla əlaqəsindən bəhs olunur (Məmmədova və digərləri, 2019, 60; Məmmədova və digərləri, 2020, 109). “Həyat bilgisi” dərs kitablarında elm-din münasibəti kontekstində dünyanın dərk edilməsi mövzusu üzərində durulur, ümumilikdə, dini və elmi dünya görüşləri haqqında müqayisəli məlumat verilir (Məmmədova və digərləri, 2020, 130-134). Sözügedən dərsliklərdə dinlə əlaqəli üzərində durulan bir digər mövzu dinin demokratik cəmiyyətlərdəki insan hüquqları içərisində inanc azadlığı kontekstində izah olunmasıdır. Daha əvvəlki siniflərdə də üzərində durulan bu mövzu, xüsusilə IX sinif dərslində təfərratlı şəkildə təqdim olunur (Məmmədova və digərləri, 2020, 108-115), din azadlığının məhdudlaşdırıldığı və yaxud dini plüralizmə tolerantlıq göstərilməyən cəmiyyətlərdə tarix boyunca

radikal dini qruplar kimi sosial nizamı təhdid edən problemlər yaşandığından bəhs olunur (Məmmədova və digərləri, 2020, 100-107).

2013-cü il Təhsil proqramına əsasən yazılmış “Həyat bilgisi” dərslərlərində dinlər plüralist yanaşma ilə, deskriptiv üslubdan istifadə olunaraq və tənqid olunmadan təqdim olunur. Dinlərin mənşəyi, Tanrı, peyğəmbərlik, vəhy kimi metafizik məsələlər ümumilikdə “dinə görə...”, “dinlərin müqəddəs kitablarına görə...”, “Müsəlmanlara, Xristianlara, Yəhudilərə görə...”, “mənbələrə görə...” kimi ifadələrdən istifadə olunaraq təqdim edilir, dinlə əlaqəli məlumatların mütləq doğru və yaxud müəllifin subyektiv yanaşması kimi təqdim olunmamasına diqqət yetirilir (Əzizova, 2018, 22-23). Sözügedən Təhsil proqramında göstərilən IV sinfin alt-standartının tələblərinə uyğun olaraq, IV sinfin “Həyat bilgisi” dərslərində İslamla əlaqəli məlumatlar daha geniş yer tutur, bununla birlikdə din, camaat, müqəddəs kitab və məbəd kimi mövzularda İslamla birlikdə Xristianlıq və Yəhudilikdən də danışılır. İbrahimi dinlərdən fərqli olaraq Hinduizm, Buddizm, Caynizm, Daosizm kimi Şərq dinləri ilə əlaqəli daha məhdud məlumat verilir. Dərslərlərin digər xüsusiyyəti dinlərlə əlaqəli məlumatların məzhəblərüstü perspektivdən təqdim olunması, hər hansı bir məzhəbin görüşünün dinin əsas görüşü kimi irəli sürülməməsidir. Nəticə olaraq 2013-cü il kurikulumu əsasında yazılmış “Həyat bilgisi” dərslərində dini biliklərin məzmunu, istifadə olunan metod və üslub nəzərə alınmaqla “din haqqında öyrənmə” üsulunun tətbiq olunduğunu demək olar.

“Həyat bilgisi” fənni üzrə 2023-cü ildə təsdiqlənmiş Təhsil proqramı əsasında I və II sinif “Həyat bilgisi” dərslərləri hazırlanmışdır. Bu dərslərlərdə dinlə əlaqəli biliklərin məzmunu proqramda qeyd olunan 4.6. əsas standartının, 4.6.1. və 4.6.2. alt-standartların tələblərinə cavab verməyi qarşıya tələb qoyur (baxın: Cədvəl 8). I sinif “Həyat bilgisi” dərslərində “Dinlər” mövzusunda İslam, Xristianlıq və Yəhudiliyin məbədlərinin və simvollarının rəsmləri verilir və öyrənmə mətni olaraq bu informasiya verilir: “İnsanlar müxtəlif dinlərə inanırlar. İslam, xristianlıq və yəhudilik insanları xeyirxah olmağa səsləyir. Fərqli dinlərə inanan insanlar bir məktəbdə təhsil alır, birlikdə işləyirlər. Onlar mehriban yaşayırlar və bir-birinə hörmətlə yanaşırlar.” (Yunusov və digərləri, 2023, 38-39). Mövzu daxilində şagirdlərin “xeyirxah olmağın nə demək olduğunu” müzakirə etmələri istənilir, tapşırıq kimi məscid, kilisə və sinaqoq təsvirinin aid olduqları dinlərin adı ilə uyğunlaşdırılmaları istənilir. Son olaraq şagirdlərdən hansı dinləri tanıdıqları və fərqli

dinlərə inanan insanların bir-birinə necə yaşamaqlı olduqları soruşulur (Yunusov və digərləri, 2023, 39).

2023-cü il Təhsil proqramı üzrə yazılmış “Həyat bilgisi-2” dərslində isə dinlərlə əlaqəli müstəqil bir mövzu nəzərdə tutulmayıb. “Müxtəliflik” mövzusu çərçivəsində “mədəni müxtəliflik”dən danışılıb və dinlərin də onun tərkib hissəsi olduğu bu ifadələrlə qeyd olunub: “Dərsinin rəngindən, geyimindən və dilindən asılı olmayaraq insanlar bir-birinə hörmətlə yaşamaqlıdırlar. Fərqli dinləri də birləşdirən dəyərlər var. Bunlar ətrafdakılara qarşı mehriban olmaq və bir-birinə kömək etməkdir” (Yunusov və digərləri, 2024, 26). Mövzunun sonunda “özünüzü yoxlayın” qismində şagirdlərə “Mədəni müxtəliflik nə deməkdir?” və “Dinləri birləşdirən əsas dəyərlər nələrdir?” sualları verilir (Yunusov və digərləri, 2024, 27).

Yeni təhsil proqramı əsasında hazırlanmış I və II sinif dərslərində dini biliklərin məzmun təhlili göstərir ki, I sinif dərslərindəki məlumat qısa olmaqla yanaşı, müstəqil mövzu çərçivəsində izah edilir, şagirdin yaş səviyyəsinə uyğundur, eyni zamanda, “Təsvirlərlə dini simvolları fərqləndirir” alt-standartının tələblərinə cavab verir. İkinci sinif dərslərindəki məlumat isə ümumi müxtəliflik mövzusu çərçivəsində verilir, həcm olaraq ikicümləlik qısa məlumatdan ibarətdir, dinlərin insanları xeyirxahlığa və yardımlaşmağa səslədiyinin qeyd edilməsi ilə əsasən, I sinif dərslərindəki məlumatın təkrarı mahiyyətindədir. Bundan əlavə, bu məlumat 2023-cü ilin Təhsil proqramındakı “4.6.2. Dinlər haqqında sadə təsəvvürləri izah edir” alt-standartının tələblərini qarşılama nöqteyi-nəzərindən qənaətbəxş deyil (baxın: Cədvəl 6).

Cədvəl 8. 2023-cü ilin Təhsil proqramına əsasən yazılmış “Həyat bilgisi” dərslərində dinlə əlaqəli statistika

Sinif	Dərslər müəllifi	Nəşr ili	Ümumi səhifə sayı	Dinlə əlaqəli məlumatların daxil edildiyi mövzular		
				Mövzunun adı	Səhifə sayı	Kitabdakı faizi
1.	Elşad Yunusov Gülər Mehdiyeva Elmina Kazımladə Yalçın İslamzadə Elmar İmanov Fəmil Ələkbərov	2023	80	Dinlər	2	2.5 %

2.	Elşad Yunusov Gülər Mehdiyeva Elmina Kazımzadə Yalçın İslamzadə Elmar İmanov Famil Ələkbərov İlahə Tağıyeva	2024	96	Müxtəliflik	0,1	0,1 %
----	---	------	----	-------------	-----	-------

Nəticə

Dünyəvi dövlətdə din tədrisinin tarixi inkişafı nəzərə alınaraq, Azərbaycanın ümumtəhsil müəssisələrində dini biliklərin öyrədilməsi prosesi və dərsliklərdə dini biliklərin məzmun təhlili aşağıdakı fikirləri irəli sürməyə əsas verir:

XXI əsrin birinci rübündə yalnız dindarlıq səviyyəsi ilə seçilən ölkələrdə və dini qurumların tabeliyindəki dini təhsil mərkəzlərində deyil, həm də dünyəviliyi qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş bir çox ölkənin dövlət ümumtəhsil müəssisələrində din tədrisi müxtəlif üsul və metodlarla həyata keçirilir. Son yarım əsrdə din tədrisinin daha uzun tarixi təcrübəsinə malik demokratik dövlətlərdə cəmiyyətin tarixi-mədəni irsinə, dini demoqrafiyasına, dövlət-din münasibətlərinin tarixinə uyğun səmərəli pedaqoji metodun seçimi istiqamətində islahatlar aparılır, konfessional din tədrisindən yarı-konfessional yaxud qeyri-konfessional din tədrisinə keçidin nümunələrinə rast gəlinir. Din tədrisi sahəsindəki islahatlar yalnız milli və submilli səviyyədə deyil, beynəlxalq təşkilatların təşviqi ilə həm də fəvqəlmilli səviyyədə tədqiqata cəlb olunur.

Din tədrisi sahəsindəki təcrübənin müddətindən asılı olmayaraq, demokratik və dünyəvi cəmiyyətlərdə bu sahədə bir sıra mübahisəli məsələlər və onların həlli istiqamətində çətinliklər də mövcuddur. Dünyəvi dövlətlərdə ümumtəhsil müəssisələrində din tədrisinə ehtiyac olub-olmaması; din tədrisinin məcburi, yaxud seçmə fənn çərçivəsində həyata keçirilməsi; din tədrisi proqramının, dərsliklərinin hazırlanmasının dövlətin, yaxud dini qurumların səlahiyyətində olması; din dərslərinin vətəndaşların hüquqları yaxud azadlıqları çərçivəsində dəyərləndirilməsi; dini demoqrafiyanın tələblərə cavab verə bilmək üçün hansı metodun seçiləcəyi; pedaqoqların seçiminin və maliyyələşdirilməsinin dövlətin yaxud dini qurumların səlahiyyətində olması məsələlərinin həlli din tədrisinin qarşısındakı problemlərdən bəziləridir.

Demokratik dövlətlərdə din tədrisi modelinin seçimində dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən qanunvericiliyin mühüm rolu vardır. Müasir dövlətlərin konstitusiyalarında dindən müxtəlif mövzular çərçivəsində bəhs olunur. Bunlar dövlətin dünyəviliyi, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, inanc və ibadət azadlığı, din və təhsilin tənzimlənməsi kimi mövzulardır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da dinlə əlaqəli bənzər mövzular qeyd olunur. Konstitusiyanın dinlə əlaqəli mövzularının məcmusu və təhsilin əsas məqsədi ilə əlaqəli sənədlər deməyə əsas verir ki, mədəni-mənəvi dəyərlərə, dövlətçilik ənənələrinə sadıq vətəndaşların yetişdirilməsi üçün ümumtəhsil müəssisələrində dinə dair biliklərin tədrisi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın ümumtəhsil müəssisələrində din tədrisi xüsusi fənn çərçivəsində deyil, sosial-humanitar fənlərə inteqrasiya olunmuş metodla tədris olunur. “Tarix”, “Ədəbiyyat” kimi fənlərlə yanaşı, dini biliklər “Həyat bilgisi” fənni çərçivəsində tədris olunur. 2013-cü il “Həyat bilgisi” Təhsil proqramı əsasında hazırlanmış dərsliklərdə dinlərlə əlaqəli biliklərin təhlili göstərir ki, seçilən mövzular dinlərlə əlaqəli informativ biliklər ehtiva etməklə yanaşı, dinin əxlaq, mədəniyyət, tolerantlıq, müxtəlif dünya görüşləri ilə əlaqəsini də ön plana çıxarır. Həm 2023-cü ilin “Həyat bilgisi” Təhsil proqramındakı dəyişiklik, həm də altstandartların tələblərinə uyğun məzmun seçimi yeni I və II sinif “Həyat bilgisi” dərsliklərində dini biliklərin daha məhdud çərçivədə təqdim olunduğunu göstərir. Ümumilikdə, “Həyat bilgisi” fənninin 2013-cü və 2023-cü ildə hazırlanmış təhsil proqramları və bu proqramlar əsasında hazırlanmış dərsliklərdə dinlə əlaqəli mövzuların müqayisəli təhlili göstərir ki, “Mənəviyyat” məzmun xəttinin “Canlılarda struktur və proseslər” məzmun xətti ilə əvəz edilməsi, dinə dair biliklərin “İnsan və cəmiyyət” məzmun xəttinin daxilində “Mədəni müxtəlifliyə hörmət edilməsi” kontekstində məhdudlaşdırılması və son olaraq ibtidai sinif səviyyəsində tədris olunması ümumi təhsil pilləsində şagirdlərin nə mənəviyyat, nə də təhlükəsizlik prizmasından dinlərlə əlaqəli yetərli məlumatlılıq səviyyəsi qazanması üçün əlverişli imkan yaradır.

Belə olan halda qanunvericiliyin tələbləri və imkanları nəzərə alınmaqla, həmçinin yerli və beynəlxalq təcrübədən istifadə edilməklə müstəqil bir fənn çərçivəsində, yaxud digər fənlərə inteqrasiyasının təkmilləşdirilməsi ilə din tədrisinin inkişaf etdirilməsi təklif oluna bilər. Fərdlərin mənəviyyatı ilə yanaşı, dövlətlərin təhlükəsizliyini də maraqlandıran din sahəsində təkmilləşdirilmiş yerli tədris modelinin səmərəliliyi onun müstəqil, yaxud integrativ olmasından deyil, milli və beynəlxalq

xalq müstəvidə mövcud çağırışlara doğru cavabların tapılmasından bir-başə asılı olacaqdır.

Ədəbiyyat

“Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Dövlət Standartları”nın Təsdiq Edilməsi Haqqında Nazirlər Kabinetinin Qərarı). (2020) <https://e-qanun.az/framework/19682>

Ağalarov, P., Quliyev, N., Məmmədov, K., Cabbarov, H., Talıblı T., Qasimov, E., Tanrıverdiyev, R. və Hüseynov, E. (2022). Ümumi Tarix – 7. Şərq-Qərb.

Alberts, W. (2010). ‘The Academic Study of Religions and Integrative Religious Education in Europe’, British Journal of Religious Education, 32 (3), pp. 275-290. DOI: 10.1080/01416200.2010.498621.

Alberts, W. (2019). ‘Religious Education as Small ‘i’ Indoctrination: How European Countries Struggle with a Secular Approach to Religion in Schools, CEPS Journal 9 (4), pp. 53-72. doi: 10.25656/01:18834

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (1995) <https://e-qanun.az/framework/897>

Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri Üçün Həyat Bilgisi Fənni Üzrə Təhsil Proqramı). (2013) https://www.arti.edu.az/nodupload/ed-itor/files/18_%20H%C9%99yat%20bilgisi-kurikulum.pdf

Azimli, E. (2019). ‘Azerbaycan’da Devlet ve Din İlişkileri’. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 12(63), pp. 1213-1221. <https://doi.org/10.33429/marife.1181527>

Barb, A. (2017). ‘Governing Religious Diversity in a (Post)Secular Age: Teaching about Religion in French and American Public Schools’. THEO-WEB Zeitschrift für Religionspädagogic Academic Journal of Religious Education, 16 (2), pp. 204-222.

Berger, P., Davie G. and Fokas, E. (2016). Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations, New York: Routledge.

Blinkova, A. and Vermeer, P. (2016). ‘Religious Education in Russia: a Comparative and Critical Analysis’, British Journal of Religious Education, 40 (2), pp. 194-206.

Braten, O.M.H. (2015). ‘Three Dimensions and Four Levels: Towards a Methodology for Comparative Religious Education’, British Journal of Religious Education, 37 (2), pp. 138-152. DOI: 10.1080/01416200.2014.991275

Cabbarlı, N., Muhmudova, K. və Əzizova, F. (2022). Həyat Bilgisi – 3. Şərq-Qərb.

Casanova, J. (2006). 'Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective', *Hedgehog Review*, 6, pp. 7-22.

Cherepanova, N. A. and Kabakhidze, E.L. (2023). 'Teoriia, metodika i organizatsiia obrazovatel'nogo protsessa o roli uchebnogo predmeta "Osnovy religioznoi kul'tury i svetskoi etiki" v dukhovno-nravstvennom stanovlenii lichnosti', *Vestnik Moskovskogo Universiteta. Seriya 20. Pedagogicheskoe Obrazovanie*. 2023. T. 21 N 4 (*Lomonosov Pedagogical Education Journal*, 21 (4), pp. 196-219. doi: 10.55959/MSU2073-2635-2023-21-4-196-219

Curanovic, A. (2013). 'The Post-Soviet Religious Model: Reflections on Relations between the State and Religious Institutions in the CIS Area', *Religion, State and Society*, 41 (3), pp. 330-351.

Əliyev, S., Həsənov, B., Mustafayeva, A., Verdiyeva, N. və Məmmədova, S. (2019) *Ədəbiyyat – 8. Şərq-Qərb*.

Əliyev, S., Həsənov, B., və Mustafayeva, A. (2022). *Ədəbiyyat – 10*. Bakı.

Əzizova, E. (2018). 'Azərbaycanın Orta Ümumtəhsil Məktəblərinin "Həyat bilgisi" dərsliklərində dinə baxış: Kvantitativ və kvalitativ təhlil'. *Din Araşdırmaları Jurnalı*, 1, pp. 7-30.

Əzizova, E. (2023). 'Azərbaycan'da Okullarda Din Eğitimi', *Kafkasya ve Orta Asya'da Din Eğitimi* (ed. Zengin, M. ve Hendek, A.), İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları. pp. 13-45.

Estivalezes, M. (2003). "Teaching about religion in the French education system", *Prospects*, 33 (2), pp. 179-190.

Evans, C. (2008). 'Religious Education in Public Schools: An International Human Rights Perspective', *Human Rights Law Review*, 8 (3), pp. 472-473.

Franken, L. (2017). 'Coping with Diversity in Religious Education: an Overview'. *Journal of Beliefs & Values*, 38 (1), pp. 105-120. DOI: 10.1080/13617672.2016.1270504

Gaudin, P. (2017). 'Neutrality and Impartiality in Public Education: the French Investment in Philosophy, Teaching about Religions, and Moral and Civic Education', *British Journal of Religious Education*, 39 (1), 93-106. DOI: 10.1080/01416200.2016.1218221

Grelle, B. (2002). 'Learning to Live with Difference: Teaching About Religion in Public Schools in the United States', *Religious Education in Schools: School Education in Relation with Freedom of*

Religion and Belief, Tolerance, and Non-Discrimination, International Association for Religious Freedom (IARF), pp. 48-54.

Grimmitt, M. (2000). *Pedagogies of Religious Education*. United Kingdom: McCRIMMON PUBLISHING CO LTD

Guidelines for Teaching About Religion in K-12 Public Schools in the United States (2010). The AAR Religion in the Schools Task Force (chair Diane L. Moore), American Academy of Religion.

Guidelines on Prejudices and Stereotypes in Religions. (2016). https://soraps.unive.it/files/2019/04/PROFREAD-IO1-Stereotypes-and-prejudices-Guidelines_V4-05_01_19-2.pdf

Hasanov, B. (2007). *Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azərbaycan'da Din*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.

Hull, J. (2002). 'The Contribution of Religious Education to Religious Freedom: A Global Perspective', *Religious Education in Schools: School Education in Religion with Freedom of Religion and Belief, Tolerance and Non-Discrimination*. International Association for Religious Freedom (IARF), pp. 4-11.

Huseynov, R. (2020). *Religious Education at Schools in Azerbaijan*. İçində M. Rothgangel (Ed.), *Religious Education at Schools in Europe: Part 4: Eastern Europe* Vienna University Press, pp. 53-69.

Kozyrev, F. (2002). 'On the Place and Role of Religious Education in Russian Schools: Retrospection and Forecasts', *Religious Education in Schools: School Education in Relation with Freedom of Religion and Belief, Tolerance, and Non-Discrimination*, International Association for Religious Freedom (IARF), pp. 23-27.

Le Breton, M. (2007). 'Laicite in the French Public School System: an Exception Francaise?', *Pareles geles*, 23 (1), pp. 93-112.

Mahmudlu, Y., Cabbarov, H. və Hüseynova L. (2020). *Azərbaycan Tarixi – 5. Bakı: Təhsil*.

Mahmudlu, Y., Əliyev, Q., Hüseynova, L., Ağayev, S., Bəhrəmov, S., Əlişova, H. və Xubyarov, B. (2018), *Azərbaycan Tarixi – 7. Bakı: Təhsil*.

Mehdiyeva, G. & Haşimova, A. (2020), *Həyat bilgisi -1. Aspoliqraf*. Mehdiyeva, G. və İbrahimova, A. (2021). *Həyat Bilgisi – 2. BAKI: Aspoliqraf*.

Mehdiyeva, G. (2019). *Həyat Bilgisi – 4. Bakı: Aspoliqraf*.

Məmmədova, N., Mahmudova, K., Bəhrəmov, S. və Ağalarov, P. (2019). *Həyat Bilgisi – 8. Bakı: Şərq-Qərb*.

Məmmədova, N., Mahmudova, K., və Bəhrəmov S. (2020). Həyat Bilgisi – 9. Bakı: Şərq-Qərb.

Məmmədova, N., Mahmudova, K., və Bəhrəmov S. (2022). Həyat Bilgisi – 7. Bakı: Şərq-Qərb.

Musayev, İ. (2022). 'Azərbaycan Okullarında Okutulan Həyat Bilgisi Ders Kitaplarında Yer Alan "Din" Öğrenme Alanının Çoğulcu Din Eğitimi Yaklaşımları Açısından İncelenmesi', Azərbaycan Məktəbi Azerbaijan Journal of Educational Studies, 3(700), pp. 95-102.

Mustafaeva, M.G., Mustafaeva, Z.S. and Khiasova, S.G. (2023). 'Osnovy religioznoi kultury i svetskoi etiki' v sovremennoi obshcheobrazovatelnoi shkole i problemy svetskosti obshchego obrazovaniia", Gumanitarnye i sotsial-nye nauki. 96 (1), pp. 184-189. doi:10.18522/2070-1403-2023-96-1-184-189

Prikaz Ministerstva prosveshcheniia RF ot 31 maia 2021 № 286 "Ob utverzhdenii federal-nogo gosudarstvennogo obrazovatel-nogo standarta nachal-nogo obshchego obrazovaniia" <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/400807193/>

Qənbərov, A. (2019). Azərbaycanca Dövlət -Din Münasibətləri: Dünyəvilinin nəzəri və hüquqi əsasları. Bakı: Nurlar.

Religion in Education: A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European countries (Final activity report), Hamburg: Universitat Hamburg, 2009.

Schnabel, A. and Groetsch, F. (2014). 'In God We Trust – the Role of Religion for Cohesion and Interpretation in Current European Societies', European Journal of Cultural and Political Sociology, 1 (4), pp. 375-398. DOI: 10.1080/23254823.2015.1057752

Schnabel, A., Behrens, K. and Grötsch, F. (2017). 'Religion in European Constitutions – Cases of Different Secularities', European Societies, pp. 1-29. doi:10.1080/14616696.2017.1334946

Schreiner, P. (2018). Are you READY? Diversity and Religious Education across Europe, Munster: Waxmann.

Səmədov, E. (2009). Azərbaycanca Din-Dövlət Münasibətləri və Dini Təhsilin Formalaşması. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu.

Tağıyev, K. (2013). 'Siyasi Tarihi Bağlamında Azərbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi'. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6 (28), pp. 380-389.

Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2009). <https://e-qanun.az/framework/18343>

Üzümcü, M. (2022). 'Hukuki Temelleriyle Azərbaycan'da Din Eğitimi'. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*. 22 (2), pp. 937-959. <https://doi.org/10.33429/marife.1181527>

Willaime, J.P. (2007). 'Different Models for Religion and Education in Europe', *Religion and Education in Europe: Developments, Contexts and Debate* (ed. Cok Bakker etc.). Münster: Waxmann, pp. 81-92.

Yunusov E., Mehdiyeva G., Kazımsadə E., İslamsadə Y., İmanov E., Ələkbərov F., və Tağıyeva İ. (2024). *Həyat bilgisi-2*, Bakı: Çarşıoğlu

Yunusov E., Mehdiyeva G., Kazımsadə E., İslamsadə Y., İmanov, E. və Ələkbərov F., (2023), *Həyat bilgisi-1*, Bakı: CN Poliqraf